

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

Шановні читачі, у цьому числі журналу в рубриці «Сучасний український гранд-наратив: підходи, концепції, реалізація» редакція вміщує відгуки наших дописувачів на статтю Г.В.Касьянова й О.П.Толочка «Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України», надруковану в №6 «Українського історичного журналу» за 2012 р.

У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-наративу

Шановна редакціє! Оскільки в попередніх публікаціях із приводу майбутнього національного гранд-наративу пролунало запрошення до дискусії, то дозвольте висловити деякі міркування з цього приводу, спричинені переважно враженнями від нещодавньої статті Г.Касьянова та О.Толочка. Мій погляд на проблему і певний незбіг висновків із колегами обумовлено тим, що у силу своєї спеціалізації та наукових інтересів я є фаховим істориком, але вже чимало років викладаю соціологію у царині її теорії та такої галузі, як етносоціологія. Іноді погляд зі сторони на свою дисципліну, як мені видається, буває корисним, оскільки навіть умовні за нинішніх часів «цехові розмежування» дозволяють отримати ширший епістемологічний контекст та принаймні ще один додатковий ракурс бачення проблеми. Відтак подальші міркування будуть певним балансуванням на міждисциплінарній межі. Надихає ж мене класичний вислів про те, що «для того, аби пізнати систему, треба вийти за її межі».

Нижче я намагатимусь показати бачення «стану історіографії» з погляду соціології науки, аби було зрозумілим, які функції (на мою думку) має здійснювати створення українського гранд-наративу для спільноти істориків узагалі, українських зокрема, та який соціальний контекст цей наратив може мати.

Мабуть у суспільстві мало знають, як потужно за останні роки змінилося вивчення історії. Ті звинувачення в невірності, пихатості та порожній умовності, які прийнято закидати історії, мали колись підстави, але сьогодні вони значною мірою безпідставні. У більшій мірі історія вже написана наново, у більшій мірі істинна.

Дж.Сілі. «Експансія Англії» (1883 р.)

Стан історіографії з погляду соціології науки

Для нас звичний термін «історіографічна ситуація», коли ми констатуємо стан історіографії в конкретний час, у контексті її проблемних полів, теоретико-методологічних підходів, дидактики, наукових шкіл та задіяних персоналій. Оскільки ця система (як комплекс взаємопов'язаних елементів) є динамічною, тобто перебуває у стані постійної зміни, ми говоримо про «історіографічний процес». Діяльність акторів історіографічного процесу відбувається в межах певної інституціональної мережі, яка складається з наукових установ, університетів, різних професійних спільнот (від респектабельних академічних товариств до звичайних «тусовок»). Також вагомим чинником є наявні інструменти та форми наукової комунікації. Самі майданчики комунікації, з іншого боку, також є інститутами історіографічного процесу; згадаймо славнозвісний афоризм М.Маклюена «засіб комунікації вже є повідомленням» («the Medium is the Message»), що означає те, що сам засіб комунікації змінює нашу свідомість.

«Національний» історіографічний процес різною мірою включений у світовий історіографічний процес, якому властиві аналогічні системні характеристики. Актори цього процесу діють на підставі дискурсоутворюючих «рамкових конвенцій». До таких конвенцій відноситься, наприклад, спільне уявлення про «науку» як специфічну форму пізнавальної діяльності загалом та «історичну науку» зокрема. До таких конвенцій відноситься уявлення про те, чим є «медієвістика», «мікроісторія», «культурна антропологія» або «спеціальні історичні дисципліни», про розбіжність між «історією» та «доісторією» («prehistory»). Такі конвенції структурують «академічну ідентичність» задіяних акторів. Вони також передбачають уявлення про необхідну динаміку історіографічного процесу, який есенціалістськи приречений на генерування нових чи принаймні альтернативних поглядів, ідей, інтерпретацій, методологій. Завдяки цьому історіографія є самореферентною системою, невід'ємною функцією якої є осмислення себе і регулярна реінтерпретація стану системи.

Наведені іманентні характеристики історіографії у соціальному контексті прирікають її на відомий соціологічний парадокс Р.Мертон про «самозбувче пророцтво» (1948 р.). Нагадаю його суть: це неадекватне визначення ситуації, яке спричиняє нову поведінку акторів (або агентів змін), котра перетворює попереднє неадекватне уявлення на реальність. Це цікаво, приміром, простежити на прикладі «національної історії». Вона була у XIX ст., безперечно, ідеологічним конструктором, що «національно» інтерпретував соціальну

реальність, яка з погляду сьогоднішніх уявлень ще не була (чи взагалі не була) «національною». Проте формування національної ідентичності внаслідок дії ідеології модерного націоналізму за участі «національної історії» перетворило нації на соціальний факт. (Може це бути нація громадянська, може етнічна, можуть бути різні композиції чи розуміння цих двох складників). Нація перетворилася на «соціальний факт» щонайменше у другому визначенні цього терміна його автора Е.Дюркгайма: нематеріальний факт як компонент колективних уявлень, що мають надіндивідне соціально-культурне значення. Пророцтво – як бачимо – хоч-не-хоч здійснилося. Нації, звісно, існують лише як ідеї та ідентичності в уяві людей, але при тому вперто впливають на їхнє фізичне буття, – як, власне, і решта того, що існує в їхній уяві. Модель споживання також існує лише в уяві, але вельми суттєво впливає на цілком матеріальну економічну модель. Національна ідентичність вбудована як елемент у структуру ідентичності індивідів: далеко не всіх, але достатньо для статистики великих чисел. Наука оперує фактами, і ми маємо змиритися з тим, що нація є фактом. А далі вже можна його досліджувати із застосуванням належних пізнавальних процедур, продовжувати її конструювати та проектувати або ж зосередитися на її деконструкції.

Сучасна критика «адекватності» «національних історій» XIX ст., звісно, необхідна, корисна і пізнавальна, але її сухий залишок – це цікаві експерименти у жанрі «якбитології», а сам подібний жанр був колись (згадаймо Р.Арона) цілком слушно охарактеризований як «опіум для інтелектуалів». «Національна рамка» на бачення сучасного і минулого вже накинута, і ми можемо лише її приймати або ігнорувати. Але різні ставлення – лише розбіжності інтерпретації соціального феномену, який є історично обумовленим, також, цілком можливо, тимчасовим, але при тому він існує. Так само, як і чимало інших історично обумовлених соціальних феноменів, наприклад сучасна критика «національних історій».

Тепер, у XXI ст., цікаво буде спостерігати, чи здійсниться аналогічне «процтво» частини соціогуманітарного цеху щодо кризи націй та національних держав. Мене б розважило почитати у часопису «History and Theory» за якійсь, скажімо, 2050-й рік критичні зауваження з приводу того, що погляд низки науковців на кризу національних держав у 2013 р. був очевидною ілюзією (про що свідчили тогочасні об'єктивні дослідження навіть інституційної структури наднаціонального ЄС), але ця криза відбулася. Або ж навпаки – не відбулася, але чому виникло уявлення про «кризу»?

Але повернімося до соціології науки. Сучасна соціогуманітарна наука може критикувати сциєнтизм як застаріле бачення, роблячи в англomовному академічному середовищі сам цей термін пейоративним, але вона здійснює цю критику саме завдяки своїй сциєнтистській природі. Критикуючи, наприклад, на новому часовому відрізку свої попередні, соціально та історично обумовлені есенціалістські концепції (наприклад «національну історію»), історіографія це робить у силу своєї власної есенціалістської природи, невід'ємною рисою котрої є звичайна «самокритика» як інструментальний спосіб «самовдосконалення», часом у формі самозаперечення. Оцінювати це

«самозаперечення» ми можемо в душі гегельянської діалектики, парадигм Т.Куна або дискурсів М.Фуко, – але який би підхід ми не застосували, це не змінить суті явища. Давніша теза завжди, раніше або пізніше, отримає анти-тезу. Історіографія може вважати теорію прогресу феноменом просвітницького мислення, який себе аналітично вичерпав, але саме це заперечення відбувається внаслідок іманентності уявлення про прогрес історіографії, закладений цим самим просвітницьким мисленням у саму «конвенцію про науку». Поки історіографія залишається «наукою», вона змушена заперечувати свій попередній етап розвитку та наголошувати на тому, що нинішній етап у чомусь кращий. Можливо, звісно, так воно і є, – просто оцінка залежить від часової дистанції. Висновки соціологічного вивчення циклічності зміни моди на одяг навидовижу збігаються із закономірностями зміни інтелектуальних мод у суспільних науках. Соціологи у цьому сенсі жартують, що найцікавішою соціологією є соціологія соціології, яка лише нагадує нам про одвічне «лікар, вилікуй себе». За кожної генерації соціологів з'являється чергова доленосна публікація з характерною назвою «Криза соціологічного знання», яка пропонує щось «якісно нове», що за наступного покоління вже вважається лише проявом нової кризи.

Сьогодні час «загальних соціологічних теорій», так само, як «загальних теорій історичного процесу», минув, але при тому всі подальші інтелектуальні інновації відбуваються лише у сенсі реінтерпретації попередніх концепцій, які сегментовано «по-новому прочитуються». Нові часи – нове розуміння старих ідей. (На давньоєгипетських папірусах писали про занепад моралі й про те, що тогочасна молодь геть знахабніла, – але ми і через п'ять тисяч років чуємо щось подібне). У соціології такими реінтерпретаціями були «веберівський ренесанс», «джоркгаймівський ренесанс», в історіографії – те зачароване коло, яким пробігли покоління школи «Анналів», почавши від заперечення подієвої історії та повернувшись до значення подій, і пройшовши в кожній генерації реінтерпретацію концепцій ХІХ ст. – від марксизму до географічного детермінізму. Для пересічної культурної людини це нагадує блукання героїв Джерома К. Джерома з «Трое у човні» Гемптон-Кортським лабіринтом, коли вони регулярно наштовхувалися на один і той самий шматочок печива, загублений дитиною. «Лівий поворот» у соціології, пов'язаний зі світосистемною теорією І.Валлерштайна, був реінтерпретацією марксизму, методологічним та тематичним близнюком того, що у цей же час робив наш колега Ф.Бродель (питання, скільки І.Валлерштайн запозичив у Ф.Броделя, залишиться цікавинкою для наступних історіографів). Структуралізм другої половини ХХ ст. є реінтерпретацією функціоналізму другої половини ХІХ ст. Теорії глобалізації як якісно нового етапу історичного процесу, що стали на чолі інтелектуальної моди суспільствознавців у 1990-х рр., в останнє десятиліття справедливо були піддані критиці соціологами з баченням історичної перспективи. Тому в нас цілком очікувано тепер з'явилися «перша глобалізація», «друга глобалізація» й т.ін.

Узагалі-то спроби соціологів або філософів час від часу оголосити «якісно новий етап історичного розвитку» або «кінець історії» мають зі скептичною

усмішкою сприйматися людиною, яка належить до цеху історіографії. Намагання проголосити настання «постіндустріального суспільства» уперлися в очевидний факт того, що сутнісні показники модерного суспільства не змінилися, а сам зовнішній процес розвитку технологій та похідних від цього комунікацій є просто іманентним цьому суспільству. Залишилися базові економічні та соціальні моделі, сформовані за останні п'ятсот років або раніше, і які врешті визначають саме добу модерну. Звісно, що модерності, якщо йти за Й.Арнольдом або Ш.Айзенштадтом, бувають різні, але це лише «модерності».

Постмодерністську ситуацію (або «стан постмодерну») у суспільних науках ми можемо інтерпретувати саме як один із чергових іманентних парадоксальних станів самозаперечення. Причому це – не вплив на науку постмодерного стану суспільства, як часто прийнято вважати у властивій науці (як просвітницькому проекту) гонитві за «новизною». Це лише прагнення чергового дискурсу суспільних наук накинути нову інтерпретацію на стан суспільства – того самого модерного суспільства, яке ми вже дуже добре знаємо. Його сутність цілком окреслюється в тому полі «теоретичної напруги», котре створили колись інтерпретативні «полюси» К.Маркса та М.Вебера. «Новизна» теорії заявляється префіксом «пост-», але сам «модернізм» залишається.

Звісно, що кожен етап самозаперечення у суспільних науках збагачує нас чимось новим – як ось тим самим поняттям дискурсу. Проте, якщо ми звернемося до міжвоєнних праць німецько-британського соціолога К.Маннгейма, то знайдемо цікавий термін «стиль мислення», який за своєю суттю чомусь дуже нагадує подальше визначення дискурсу у М.Фуко. Але «стиль мислення» був приречений на забуття, так само, як «формація»: змінилася інтелектуальна мода та соціальний контекст наукової діяльності. Тим більше, що К.Маннгейм був німцем, а М.Фуко – французом: різні школи, які схильні спиратися на власну інтелектуальну традицію. Раніше з цієї причини, наприклад, М.Вебер та Е.Дюркгейм один одного не читали. Утім, у будь-якому разі чергова інтелектуальна мода неможлива без похідної моди на специфічну «мову сучасного етапу розвитку науки» – того варіанту називання елементів аналітичної структури, який прийнятий саме сьогодні, попри те, що сама аналітична структура «наукового пізнання світу» залишається незмінною, базуючись на раціональній аналітичній процедурі. Кожному етапу розвитку суспільних наук властива своя, мовою інтернету, «хмара теїв». Постмодернізму, як ми знаємо, притаманний потяг до «деконструкції понять». Але якщо ми здійснимо деконструкцію понять самого постмодернізму, простеживши етапи реінтерпретації тих понять, які вживалися набагато раніше, ми врешті натрапимо на термінологічний комплекс, уживаний наукою доби класичного позитивізму.

Із приводу уявної «наукової новизни», то я б хотів це проілюструвати саме на прикладі аргументації Г.Касьянова та О.Толочка. Колеги згадують працю І.Валлерштайна 2001 р. (написану протягом 1980–1990-х рр.), в якій він ставить провокативне питання: «Чи існує Індія?», і відповідає на нього у сенсі того, що «Індія» як певна цілісність є уявленою ідеологічною конструкцією,

«винаходом сучасної світової системи», у чому відповідну роль відіграла ангажована (або ж відповідно некритична) історична наука (с.11–12)*. Коли я вперше читав цю працю знаного соціолога, то з приводу радикальної новації і провокації про «винаходження Індії» в мене виникло дежавю. Прояснилося це відчуття, коли я знайшов деякі аналогічні пасажі у книжці (цитований в епіграфі) кембриджського історика Дж.Сілі «Експансія Англії» (1883 р.), виданій за 120 років до Валлерштайнової. Наведу для наочності фрагменти з його аналізу причин британського завоювання Індостану: «Це було б несправедливо і неточно, як і будь-який вислів, який виходить з поняття про Індію, як про свідоме політичне ціле. Істина у тому, що Індії власне не існувало ані в політичному, ані у жодному іншому сенсі. Індія того часу – це географічний термін». І далі: «У ній (Індії – К.Г.) не було усвідомлення національної єдності; говорячи іншими словами, Індії не було». Щодо європейських шаблонів «національного мислення» цей же автор також висловлював небезпідставні міркування: «Живучи в Європі й бачачи постійно карту Європи, поділену на країни, що віднесені до окремих національностей, котрі мають свої мови, ми постійно впадаємо у глибоку оману. Ми уявляємо, що всюди, як в Європі, так і поза нею, є країна, що має особливу назву, і є відповідна їй національність [...] національна держава нам видається чимось природним та необхідним, хоча насправді це явище набагато більш виняткове, аніж ми уявляємо». Я думаю, що у цитованому та інших сучасних Дж.Сілі текстах можна знайти ще чимало «провокативних інновацій» наступних поколінь.

Іншим аспектом критики «національної історії», який слушно згадують Г.Касьянов та О.Толочко, є її ідеологічність. Національна історія «виявляється не стільки формою пізнання минулого, скільки формою ідеології, покликанною легітимізувати існування національних держав чи прагнення політичних еліт до таких держав. Історія, отже, інструменталізується: їй ідеться не про минуле, але про сучасний стан чи проект майбутнього» (с.7). Я цілком поділяю цю думку, але в мене взагалі викликає сумнів існування неідеологічних інтерпретацій минулого серед тих, які предметно перебувають у царині соціальної історії або соціальної антропології. Адже писати так лише про «національну історію» – це очевидна демонізація цього феномену за рахунок ідеалізації іншого. Як не прикро, інший спосіб інтерпретації чи «форми пізнання минулого» є так само історично обумовленим, і так само вихідним із відомої тези: «А що сьогодні вважається правдою?». Зазвичай критика «ідеологічності» певного підходу з погляду уявної «неідеологічної» «сучасної науки» просто приховує ідеологічний конфлікт під тлумом об'єктивістської аргументації.

За міжвоєнної доби, коли розгортався ідеологічний конфлікт ліберальних ідеологій із різними формами тоталітаризму, ліберали вважали «фашизмом» усі форми ідеологій, які виходили за межі лібералізму. Комуністи вважали так само, і у цій ситуації лібералізм ставав однією з форм фашизму в комуністичній інтерпретації, а комунізм – так само в ліберальній. Я міг

* Тут і нижче вказано сторінки з публікації Г.Касьянова й О.Толочка в №6 «Українського історичного журналу» за 2012 р. (прим. ред.).

би застосувати інший, пізніше конституційований, термін «тоталітаризм», але, мабуть, не варто. Як не прикро, сама «концепція тоталітаризму», розроблювана Г.Арендт, З.Бжезинським, К.Фририхом та іншими теоретиками, стала однією з конкуруючих теоретичних (читай: ідеологічних) позицій часів «холодної війни», метою якої було ототожнити відмінні історичні феномени фашизму та комунізму як єдиного історичного опонента ліберальної демократії. Якби я був лібералом, який беззастережно і некритично ставиться до власних цінностей, то я би вжив цей термін. Але я – історик, і я добре розумію, що це – знову ідеологічна позиція.

Колись до цієї проблеми звертався такий класик соціології, як М.Вебер, у своїй концепції «історичного інтересу» (формувався ним у публікаціях межі ХІХ–ХХ ст.). Рухаючись у своїй логіці слідом за представником Баденської школи неокантіанства П.Ріккертом, при спробі роз'яснити процес формування історичних понять, М.Вебер розрізняв суб'єктивно-практичну оцінку («werten») і теоретичне віднесення до цінності («wertbeziehen»). Якщо оцінка є практичною установкою, залежною від індивідуальної позиції та інтересів дослідника, то віднесення до цінності повинно керуватися чимось об'єктивним та всезагальним, що не залежить від індивідуальних настанов дослідника. «Віднесення якогось індивідуума (мається на увазі – унікальної особи, постаті, явища, події – *К.Г.*) до певної цінності повинно бути ретельно відрізненим від прямої його оцінки». Дослідник культурних явищ виділяє у своєму дослідженні не те, що природознавець, тобто не спільне для всіх досліджуваних об'єктів, а значиме для всіх суб'єктів, що пізнають. Цінності можуть бути теоретичними, політичними, економічними, естетичними, моральними, релігійними. Слідом за П.Ріккертом М.Вебер жорстко формулює принцип: будь-яке пізнання є судженням, тобто ціннісною оцінкою. Не інтуїція, не відчуття, не безпосереднє осягнення, а саме судження.

Досліджуваний об'єкт та вподобання суб'єкта, що його пізнає, треба чітко розрізняти. Коли суб'єкт надто заглиблюється у феномен минулого так, що починає його «інтуїтивно відчувати» або відчувати «як він», починає керуватися його «внутрішньою логікою», то в нас змішуються суб'єкт та об'єкт, і врешті наслідком є те, що М.Вебер називав «спекулятивною філософією». За таких умов будь-яка об'єктивність виключається.

Звісно, що міркування М.Вебера не є істиною в останній інстанції. Порівнявши його схему «конструювання понять» із постмодерністською схемою їх «деконструкції», історик опиняється у становищі пасажира потягу метро, котрий має одні й ті самі зупинки та дві кінцеві, між якими рухається однаковим маршрутом туди й назад. Історик (умовно) спочатку їде з дому на роботу, потім назад, здійснюючи подорож від об'єктивності до суб'єктивності та навпаки. Один маршрут веде його шляхом конструювання, зворотний – шляхом деконструкції. І лише від нашої інтерпретації (або віднесення до наших цінностей) залежить, на якій кінцевій ми вважатимемо себе «більш об'єктивними». Тому я схильний категорично заперечувати ймовірність «неідеологічності» будь-яких узагальнюючих суджень щодо як самих явищ минулого, так і наших оцінок своїх та чужих інтерпретацій цього минулого.

Жодна сучасна оцінка ставлення до минулого не може бути позбавленою віднесення до цінностей сучасності.

Ми любимо згадувати, що у XIX ст. Марксів аналіз капіталізму був одночасно його ідеологічною критикою. А от структурний функціоналізм Т.Парсонса був «їхньою відповіддю» на історичний матеріалізм як наукову методологію за часів «холодної війни» із СРСР. І забуваємо, що у XXI ст. глибоко науковий соціологічний аналіз глобалізації є одночасно так само її ідеологічною критикою «зліва». Її економічний аналіз авторами-апологетами є втіленням неоліберальної ідеології глобального капіталізму, тобто поглядом «справа». А світосистемна теорія І.Валлерштайна або його ж з Е.Балібаром аналіз етнокультурних та соціальних ідентичностей сучасності є одночасно також утіленням неомарксистських ідеологічних течій. Я от сам на індивідуальному рівні є прихильником цінностей ліберально-демократичних, а у громадянській позиції – ліберально-консервативних. Але як можна відокремити, наприклад, ліберально-демократичні цінності від ліберально-демократичної ідеології? Г.Касьянов і О.Толочко пишуть, що «критика національної історії з практичного боку полягає в її дедалі очевиднішій невідповідності змінам, яких зазнає світ. [...] Сучасна ліберальна держава, заснована на ідеях громадянських свобод, прав людини та мультикультуралізму все менш комфортно відчуває себе в ролі проповідника національної історії» (с.8). Отже, ми повинні відчувати відповідність своїх наукових оцінок нинішньому (при чому вельми неоднозначному) стану «сучасної ліберальної держави», яка, наскільки я розумію, побудована на засадах ліберальної демократії. Тобто «форма пізнання минулого» обов'язково повинна в нас відповідати засадам ліберальної демократії? Я не кажу «це погано» чи «це добре», мені просто видається, що це все одно виглядає як ідеологічне замовлення. І я говорю це не з особистої ворожості до засад лібералізму, адже щодо своїх ідеологічних симпатій я вже відверто висловився.

Колеги пишуть надалі про свої ідеологічні орієнтири також цілком відверто. Говорячи про необхідні зміни в «національній історії» як у навчальній дисципліні, вони стверджують: це «не вимагає методологічних інновацій, лише ідеологічної обробки» (с.14). Але ж, як мені видається, ліберальна демократія не є, по-перше, методологією історичних досліджень, а по-друге, як помічаємо у цитаті, не є тотожною позаідеологічності, чи не так? А от щодо згаданих «змін, які зазнає світ», то 15 років маючи справу з тим, як інтерпретують соціологи сучасні світові процеси, я дедалі менше впевнений, що можу переконано констатувати характер цих змін. Це історики майбутнього, які все будуть знати краще за мене, потім напишуть, що насправді відбувалося. Та й то їхній погляд буде, як зазвичай, надміру історично та ідеологічно обумовленим.

Утім, знову повернімося до соціології науки. Із часом виходу з моди макросоціологічних теорій соціологія розсосередилася по «теоріях середнього рівня». Вищий рівень інтелектуальної спекуляції декларативно зневажається (хоча безперечно існує), на рівні конвенції залишається аналітичне опрацювання здобутків соціологічного «доброго ремесла» – аргументована

інтерпретація кількісної інформації по конкретній проблемі. В історії ситуація дещо подібна: К.Маркс, А.Дж.Тойнбі та М.Грушевський залишилися портретами класиків на стінах кабінетів; фаховою константою лишається звичайна позитивістська практика опрацювання та критики джерел, яка може час від часу залежно від нюансів спеціалізації й періоду називатися, наприклад, «герменевтикою» або «квантитативною історією». Практика може залишатися позитивістською, оскільки це і є іманентне, генетичне чи есенціалістське історичне «добротне ремесло», але висновки можуть містити ритуальні терміни на кшталт «дискурсивні практики», «герменевтичний поворот», «ментальна картографія», «пізній модерн», «гранд-нарратив» та ін. В Україні вимоги ВАК диктують також обґрунтовувати «актуальність» досліджуваної проблеми, котра, зізнаємося, як і все давно минуле, «актуальна» зазвичай лише для дослідника, та й то з малозрозумілих ширшому загалові причин.

Не знаю, чи викличуть прихильність колеґ викладені вище скептичні міркування, але, як на мій погляд, наука і скептицизм – речі невід’ємні, інакше навіть самі суперечки з приводу «ідеологічності науки» стануть неполіткоректними, адже існуватиме «єдино вірна позиція». Але яким же, зваживши на все сказане, може бути новий національний історичний «гранд-нарратив»?

Глухий кут «денаціоналізації»

Надалі я виходжу з імовірного припущення, що «новий національний гранд-нарратив» називатиметься «Історія України». Можливо, це уточнення виглядає дивним, але ми побачимо, що це вельми невинуватке питання.

Мені видаються цілком симпатичними наступні міркування Г.Касьянова та О.Толочка: «Ще однією небезпекою було б “винаходження велосипеда”. Тобто у звичній східноєвропейській манері знехтувати усталеним досвідом і намагатися здивувати світ чимось “питомо власним”, небаченим і нечуваним. Подібний продукт виявиться придатним лише для внутрішнього споживання. Для того, щоб нова історія була інтелектуально сумісною з сучасною світовою історіографією, вона має “говорити” однією мовою з новітньою наукою. А це означає, що вона має виглядати подібно, бути подібним чином структурованою, оперувати аналогічним набором концепцій і підходів, нести аналогічні смисли» (с.20). Також автори ще пропонують чимало інших небезпідставних рекомендацій викладу та структури.

Але при тому вони розуміють увесь цей творчий процес присвяченим винятково «максимальній денаціоналізації», яка дещо самовпевнено ототожнюється з «деідеологізацією» (про що ми вже, думаю, достатньо висловилися). Як приклад-взірець наводиться відома серія «Кембриджських історій». От тільки проблема в їх дотичності до нашого питання, адже автори наводять як приклад структури й підходу чомусь або історію регіону (Скандинавія), або доби у широких межах цілого континенту (середньовіччя), але не *історію країни*. Цілком можливо, що історію Скандинавії та середніх віків саме так і треба писати – у мене щиро немає кращих ідей. Цілком можливо, що саме так треба писати історію Східної Європи або середньовічної Центрально-Східної Європи, або

ще якоїсь частини Європи чи Азії. Але мені поки що неясно, як треба писати *історію України*. Наприклад, якби було запропоновано побудовану саме на цих засадах *«Історію Швеції»* або *«Історію Норвегії»*, це могло б стати цілком доречним дороговказом, але таких прикладів автори не навели. *«Історія Скандинавії»* – це дещо інше, аналогом чого могла б бути (повторюся) *«Історія Східної Європи»*, але не *«Історія України»*. І якщо межі Скандинавії ще якось усталені, – хоча з цим вочевидь посперечаються фіни та естонці, – то що таке (точніше, в яких темпорально-просторових межах) *«Східна»* або *«Центрально-Східна Європа»* – нам навряд чи хтось відповість. Самі концепції цих *«Європ»* надто історично тимчасові та випадкові. Так само, як конфігурація сучасних українських кордонів.

Причому я цілком готовий визнати й підтримати широкий (і найширший) географічний контекст викладу нашої *«національної історії»*, адже сучасна конфігурація українських кордонів сама по собі є специфічним історичним явищем (я, щоправда, як місцевий мешканець, не хотів би думати, що вона аж надто *«тимчасова»*). У Г.Касьянова й О.Толочка йшлося, усе-таки, про певні *«взірці»* і *«приклад»*, аби не *«винаходити велосипед»*. Утім, я таких просто не побачив, хоча й мені *«винаходити велосипед»* дуже б не хотілося. Може, усе ж існують якісь *ноу-хау*?

Можливо, було б більш доречним запропонувати як приклад структуру з якоїсь британської історії Британії? Дотичний приклад поліетнічної національної держави, яка при тому водночас є географічним регіоном. Це було б хорошим приводом для осмислення, наприклад, як і в яких обсягах подавати історію етнічних груп англійців, шотландців, валлійців, ірландців, корнуольців. Як описувати ті групи, які мали колись історичну державність на території модерної національної держави, побудованої на основі інститутів ранньомодерної *англійської* держави. Як тлумачити моно- та поліетнічні середньовічні державні утворення на теренах сучасних Англії, Шотландії та Уельсу, історичний феномен яких не перекладається на сучасну мову *«національної історії»*? Або ж те, що не дожило до сучасності й мало колись спільний культурний простір із територією інших сучасних *«національних держав»*, як-от *«Анжуйська імперія»*? Чи є Сполучене Королівство *«національною державою»*, і якої, перефразую, *«нації»*?.. Розібратися з тим, що таке *«Британія»*, і чи не є це також продуктом своєрідного національного проекту, про що писала колись британка (англійка? шотландка?) Л.Коллі? Чи є цей факт приводом ігнорувати *«британський проект»* в історії Британії і здійснити *«денаціоналізацію»*? А що тоді залишиться від феномену *«британськості»*? Адже *«денаціоналізація»*, попри свою небезпідставність, повсякчас чомусь позбавляє нас об'єкту дослідження. А в науці, хоч-не-хоч, має бути і об'єкт, і предмет. Натомість у нас залишається врешті геть дезорієнтований суб'єкт...

Мій колишній досвід викладання курсу історії Британії англійським філологам у Київському національному лінгвістичному університеті з опертям на англомовну продукцію (бо ж іншої ще кілька років тому не було) говорить про те, що у цьому жанрі якраз відбувається *«націоналізація»*, оскільки чільна тенденція – більш *«рівноважне»* і політкоректне представлення етнічно

специфічних регіонів Сполученого Королівства з їхніми власними «етнічними історіями». Тому значення етнічних груп відверто не варто скидати з терезів. І через це мені видається невідповідною деяким сучасним тенденціям в історіографії думка Г.Касьянова й О.Толочка, що «жодна реалія сучасної нам України не може керувати минулим і структурувати спосіб його опису – ані територіальні розповсюдження, ані етнічний склад. Було б фатальною помилкою виставити для минулого рамку сучасних адміністративних кордонів і створити ілюзію, ніби давня історія в якийсь спосіб уже знала їх та підпорядковувалася цим майбутнім обмеженням» (с.20).

Етнокультурний склад саме і є вкрай вагомим для сучасних західних суспільств не лише як історична, але як актуальна соціальна, культурна та політична проблема. Мультикультуралізм, про який також урочисто згадують колеги, якраз і звертає увагу на етнічні групи, а не є якимось приводом для «денаціоналізації». Він просто ставить питання (особливо за сучасної кризи самої концепції мультикультуралізму) щодо конструктивних моделей міжетнічної взаємодії. Ця взаємодія відбувається всередині суспільств, територіальні рамки яких (подобається це нам чи ні) переважно успадковані від ХІХ ст., і все це відбувається за того стану національних держав, коли вже неможливі жорсткі асиміляційні стратегії, притаманні ХІХ ст.

А що в нас? До числа етнічних груп у нас ми можемо віднести українців, росіян, поляків, євреїв, болгар, греків, кримських татар, угорців, караїмів, кримчаків, білорусів, багато інших спільнот у межах сучасного переписного списку та тих, що колись пішли в небуття (на кшталт скіфів, печенігів або кримських готів), з етнічним ареалом і дисперсних, діаспорних, «відносно автохтонних», історично оселених, історично нещодавніх, тих, що прийшли та пішли, актуальних мігрантів, різноманітні історичні та сучасні «етнічні категорії» та інші компоненти етнонаціональної та етносоціальної структури тих суспільств, що колись перебували й перебувають сьогодні на території України. Якщо ми вважаємо «суспільство» уможлядною конструкцією (що є банальністю для соціології), і цей термін нам в історичній ретроспекції не подобається, то можемо сказати простіше: людських спільнот, колективів, груп та індивідів на цій території. Ми є їхніми генетичними або територіальними спадкоємцями. Чи повинна «Історія Угорщини» починатися лише з приходом угорських племен на Середньодунайську рівнину? Але, як не прикро, і сам «чинник території» колеги Г.Касьянов та О.Толочко також заперечують. Утім, до цього ми ще повернемося нижче.

Така, на перший погляд, дивна ситуація з вищенаведеними прикладами саме цих (а не інших) «Кембриджських історій» мені особисто видається не випадковою: якщо нашим гаслом є «денаціоналізація», а поняття «Україна» в його нинішньому тлумаченні є очевидним продуктом модерного національного проекту, то вже сама назва нашого «національного гранд-нарративу» робить його «націоналізованим». Згадують, звісно, колеги виданий третій (але поки єдиний виданий) том «Кембриджської історії Росії», а проте наведена ними його структура не дає нам жодного уявлення про хронологічні та географічні межі «Росії» (с.15). А це прикро. Із того, що згадується, виходить натомість

аргумент усупереч: це ситуація, дуже схожа на критиковане Г.Касьяновим і О.Толочком слідом за І.Валлерштайном «винайдення Індії». Можливо «Росія», як випадково відкриється внаслідок чергової «інтелектуальної провокації», як і «Індія», є «географічним фактом», але потім з'ясується, що про це вже якось писав призабутий наш колега В.Ключевський.

Цієї проблеми не було б, якби згадуване кембриджське видання називалося не «Історія Росії», а «Історія Північної Євразії» (наприклад). Відповідно, ми бачимо в даному разі, що в Кембриджі також виникають якісь проблеми з «денаціоналізацією» та «деідеологізацією» минулого. Тому всі ми знаємо, як ми шануємо Кембридж, але й там залишається простір для подальшого самовдосконалення.

Відтак у нашій практичній площині в нас виникає найголовніша проблема: територіальна прив'язка «історії України». У цій царині колеги Г.Касьянов і О.Толочко категоричні: «Найочевидніший спосіб вийти поза рамки національного й писати історію в *ненаціональний* спосіб – відкидання тиранії територіальності, тобто географічних рамок сучасної нації-держави, сформованих у новітній час і проєктованих на минулу “реальність”, просторово-географічна організація якої була зовсім іншою» (с.14). Мотивація цієї тези цілком зрозуміла, але постає загадка: про минуле *чого* має бути тоді отой наш славнозвісний гранд-наратив? Про це нам нагадують надто поспішно розкритиковані багатьма критичними вченими ваківські «об'єкт – предмет»... Якщо ми «денаціоналізуємо» «національний гранд-наратив», то в нас просто зникає ґрунт під ногами в банальному фізичному сенсі. А про що треба писати? Адже наш гранд-наратив починає нагадувати завислу в повітрі іронічну посмішку Чепирського Кота. Коли він хоче, його тіло видно, коли не хоче – залишається сама посмішка. У тому ж творі Л.Керолла є дотичний до наших обставин вислів: «План, що й казати, був чудовий: простий і ясний, краще не вигадаетш. Вада в нього була одна: було геть невідомо, як його здійснити».

Я цілком погоджуюся з критикою колег на адресу «штучних спроб українізації минулих епох» і загальною настановою, що «кожна епоха має описуватись у своїх власних термінах, а не через здогадне її відношення до майбутньої української держави чи нації» (с.20). Але в мене тоді виникає питання: про що має оповідатися, наприклад, про XIX ст.? В яких географічних межах? Цей хронотоп чи часопростір – як окреслюється? Чи треба нам характеризувати політику Габсбургів в угорському питанні, а Романових – у туркестанському? Ми мусимо оповісти про події (явища, etc), які в XIX ст. відбувалися *де* або *торкалися чого?*

Якщо піти за логікою «кожна епоха має описуватись у своїх власних термінах» у сенсі того, яку історію якої «України» ми будемо описувати за різних хронологічних проміжків, то тоді така «історія України» розпочнеться лише в першій половині XVII ст. (Русь – це не до неї), і включить у себе, наприклад, історію Галичини лише з другої половини XIX ст., Північного Причорномор'я – з 1917 р., а Криму – з 1954 р. Це буде цілком адекватним підходом, якщо виходити з критерію змін тлумачення та територіальної прив'язки топоніма «Україна» за різних історичних періодів. Маючи роками інтерес до історії не

«ментального», а звичайного картографування України, я можу ці еволюції доказово накреслити. Але це буде лише історія соціального та територіального контексту використання поняття «Україна», причому переважно в адміністративних кордонах. Утім, адміністративні кордони не видаються моїм колегам достатньою підставою для чогось. І все це очевидно не буде вишукуваною нашою історією України.

І тут видається мені, що єдиною надійною прив'язкою нашого гранд-нарративу хоч до якихось реальних координат у просторі залишаються лише сумнозвісні «географічні рамки сучасної нації-держави». У межах, що в нас сформувалися на 1954-й рік. Із тієї простої причини, що ці межі є в нас єдиною об'єктивною реальністю на тлі суб'єктивних уявлень істориків про всю решту доленосних питань нашого (кого «нас», до речі?) минулого. Одні виходять із критеріїв широких українських етнічних кордонів 100 років тому, інші внаслідок «денаціоналізації» взагалі губляться на широких просторах Східної Європи чи Євразії. Потрібен просто якійсь конвенційний фаховий здоровий глузд.

Іншою об'єктивною реальністю є згадані етнічні групи, що населяють поліетнічну українську національну державу, і на мій погляд усе-таки заслуговують на фіксацію свого минулого та пам'яті про нього навіть за найпередовіших тенденцій історіографії ХХІ ст. І українці, і решта. Я можу довести їх об'єктивне існування, виходячи з матеріалів перепису 2001 р., в якому люди добровільно визначили свою етнічну належність, котра займає в індивідуальній та соціальній самоідентифікації громадян України одне з чільних місць поряд зі статтю та громадянством. Ми добре розуміємо, що це їхнє суб'єктивне уявлення, історично обумовлене, але це уявлення також є соціальним фактом. А факти – вкрай уперта річ. Тому, якщо ми шукаємо бодай якогось елементу опертя на об'єктивну реальність, то ми не можемо викинути «за борт» національного гранд-нарративу історію етнічних груп. Звісно, що історія України – це не лише історія українців (або як там вони себе де й коли колись називали), але, інакше кажучи, це – історія не лише українців, а всіх мешканців тієї території, яка внаслідок суперечливих історичних обставин сформувалася в такій конфігурації, що наявна сьогодні. І, як не прикро, ми приречені на погляд на минуле крізь такі окуляри сучасності. Адже яким би не був цей погляд, він усе одно виходить від системи часово-просторових координат, в яких ми існуємо сьогодні та які сформували нашу «ментальну карту», і які ми екстраполюємо на минуле. Але сьогодні – це єдина матеріальна реальність нашого існування; іншої ми не маємо. У застосуванні до минулого «національна історія» ХІХ ст. нічим не відрізняється від ліберальної демократії ХХІ ст.: і те, і те є у застосуванні до тлумачення подій ХІІІ ст. анахронізмом та ідеологічною обробкою.

То у чому ж common sense?

Усе викладене вище підштовхує мене до пошуку не те, щоби «здорового глузду», але чогось подібного. В англійській мові є аналог – *common sense*, який на відміну від українського містить не медичні, а соціальні конотації. Це можна віднести і до фахового цеху, і до суспільства загалом. Тому дозволю

собі запропонувати деякі міркування щодо, можливо, компромісного, але завдяки цьому вповні плюралістичного підходу до концепції національного гранд-наративу.

По-перше, якщо він «національний», то з якого визначення «нації» він виходить? Українські історики так звикли описувати «періоди бездержавності» як боротьбу етнічних українців за «національну незалежність», що не часто можуть відволіктися від суто етнічного тлумачення поняття «нація». У цьому їм дуже добре допомагають традиції радянського бачення «буржуазного націоналізму». «У нас у повіті трапився аналогічний випадок» у 1917 р., коли провідники Центральної Ради в боротьбі за автономію України (як вони її розуміли) раптом зіткнулися з проблемою прав етнічних меншин у рамках України. Вони перед тим звикли сприймати самих українців як національну меншину на національній окраїні Росії. Аж раптом соціальний статус українців підскочив хіба що не до «титової нації», а от концепції формування лояльності інших етнічних груп до українського державотворення не було. Це було неочікуваною прикрістю, конструктивного виходу з якої тоді так і не вдалося досягти. Сьогодні ситуація інша: є спільне українське громадянство без певної граfi в паспорті. «Національність», вказана в перепису, – це непублічна інформація, яка використовується лише анонімною статистикою. Тому, якщо ми шукаємо «об'єктивності», у нас є сьогодні *політична* (хоча мені більше подобається термін «*громадянська*») *нація*. Вона становить собою суверенну спільноту громадян, які мають спільні національні інтереси. Одним із цих інтересів є час-від часу дізнаватися від фахових і переважно утримуваних цією спільнотою на державній зарплаті науковців, що ті з'ясували нового про минуле цієї спільноти, які нові вражаючі відкриття, і які нові тлумачення вже відомого сталися, куди та якими «невідомими стежками» пішла вітчизняна наука.

Тобто в національного гранд-наративу все ж, як на мій погляд, існує віртуальний замовник і, цілком імовірно, якась цільова аудиторія. Ми надто звикаємо сприймати свої наукові публікації як самодостатню річ, цікаву лише колегам. Але стабільність і банальний добробут нашої держави та членів громадянської нації залежить і від суспільних уявлень про легітимність нашої форми колективного існування в межах держави Україна. Від упевненості в минулому. За умов усіх нам відомих ідентичнісних конфліктів у суспільстві це є доволі актуальним і, можливо, соціально терапевтичним.

І тут, підозрюю, назріває закид мені у пропонуванні для істориків «ідеологічної функції виправдання існування сучасної національної держави», її легітимізації з метою «соціального дисциплінування» та інших фашизоїдних речей. Ні, колеги. Ідеться про банальне пояснення причин виникнення деяких явищ. Я не говорю про обґрунтування нинішньої української держави як вихідної телеології нашого історичного процесу. Вона, зізнаємося, надто недосконала як об'єкт «соціальної любові». Але вона є незаперечною даністю. Тому я говорю просто про пояснення причин її виникнення – цілком науково, хоч із будь-якою постмодерністською деконструкцією, але *зрозумілого пояснення*, яке видається адекватним на сучасному етапі розвитку історичної науки. З обов'язковою компаративістикою, що подібні речі відбулися не лише

з нами. Є випадковості, є історичні феномени, а є ще й поширені тенденції та, наприклад, інтелектуальні моди: двісті років тому – романтичний націоналізм, сьогодні – постмодернізм та ліберальна демократія. Усе це було, і усе ще буде. Адже нинішній стан речей відбувся внаслідок певних подій та причинно-наслідкових зв'язків, чи не так? Частину з них ми можемо вважати «об'єктивними», частину «суб'єктивними», частину – відвертою випадковістю, але вони відбулися, і їх ситуативна випадковість уже «освячена» тим, що це вже дійсно відбулося.

По-друге, кожна генерація науковців потребує зміни академічних канонів. Для цього просто необхідні самі академічні канони. Гранд-нарративи становлять собою систему академічних координат. Вони є дійсно канонами, у суперечці з якими створюються «ересі» та «апокрифи», які потім стають наступними канонами. Для створення чогось нового необхідне щось давніше, від чого ти відштовхуєшся, критикуєш, зневажаєш, поділяєш та переосмислюєш. Для геодезії та археології, наприклад, необхідні певні *репери* – точки з відомими координатами, від яких ведеться відлік координат наступних розкопок чи досліджень. Цим самим для істориків є гранд-нарративи. Вони просто потрібні для того, щоб при зміні культурних епох (якщо ми згадаємо статтю О.Яся в №5 «УІЖ» за 2012 р.) науковці мали змогу не вишукувати по кожному періоду зернятка концепцій, а мати єдине джерело для формування свого «дзеркального “я”»: мені це подобається, я це розкритикую, це застаріло, а це відтепер – класика. У вищих це називається «зріз знань».

Тим більше, що йдеться не стільки про «концептуалізацію»: хіба за останні 20 років не збагатилася фактографічна база? Одна політична історія Золотої Орди у прикладенні до наших земель тепер становить справжню «терра інкогніта» для зацікавленої публіки. Фактично в нас нарешті повноцінно відтворено цілий період.

По-третє, мультикультурність і ліберальна демократія таки впливатимуть на наше історієписання, – але я протилежно в порівнянні з Г.Касьяновим і О.Толочком тлумачу дію цих тенденцій. Як на мій погляд, вони ведуть не до «деукраїнізації» історії та сучасності, а навпаки. Мабуть, варто поважати громадянські права етнічних, конфесійних та расових груп, котрі живуть в Україні. Приклад: моя студентка з азербайджанським прізвищем та властивою для країни походження батьків зовнішністю на моє зацікавлене запитання: «А ви якої національності?» відповіла: «Я – українка». І я не мав підстав їй сказати, що вона «не має права» так себе ідентифікувати. Тепер етнічне коріння для національної самоідентифікації важить якщо не небагато, то помітно менше, аніж колись. А процес самоідентифікації відбувається в усіх людей, які перебувають у процесі соціалізації. Цей процес із нами, як учить сучасна соціологія, відбувається протягом усього життя.

Які наслідки це тягне за собою? Уявляю (небезпідставно), що при збереженні сучасних тенденцій етнокультурних процесів порядні українські історики в наступному гранд-нарративі років через 20 писатимуть окремі параграфи: «Історія афроукраїнців», «Історія українських ісламських спільнот» тощо. Адже в нас немає такої термінологічної зручності, як, скажімо, у Росії, де є «русские»

і «россияне» – у нас можуть бути лише «українці». Це є просто *громадянським станом* громадян України безвідносно до їх етнічного, расового походження чи конфесійного уподобання, шанують вони Христа, Аллаха, Ягве, є адептами вуду чи фентезі Дж.Р.Р.Толкіна (останній російський перепис показав, наприклад, наявність етнічної групи «ельфи»).

Ми не можемо дозволити собі дискримінацію у жанрі «а вам не можна вважати себе українцями» повноправним громадянам нашої держави. Практика діаспорознавчих етносоціологічних студій постійно нагадує нам, що є не «канадські українці», а «канадійці українського походження». Мені просто здається, що ми ще не звикли до нормального цивілізованого «громадянського стану». Надто молода ще наша державність. Тому через 20 років візуальне втілення образу «українця» буде в нас добряче відрізнятися від антропологічних візій Ф.Вовка. От доведіть пересічному французові, що футболіст Зінедін Зідан – «не француз». А особливо не раджу доводити це самому З.Зідану, – він надто емоційний...

При сучасному перемішуванні рас і народів єдиною ідентифікаційною матрицею для людини залишається матриця політико-географічна/громадянська: ти громадянин якої держави? І ця ліберально-демократична та мультикультурна матриця перетворить у майбутньому на «українське» набагато більше явищ, ніж ті, з приводу яких ми сьогодні енергійно сперечаємося.

Інший приклад: Етці, «льодяна людина», тіло якої пролежало 5300 років на сучасному австро-італійському кордоні. Його генетичні нащадки мешкають зараз і в Італії, і в Австрії, і в Німеччині. Він може бути одночасно і «давнім італійцем», і «давнім австрійцем», і «давнім німцем». Ми розуміємо, що це з одного боку – факт, а з іншого – некоректне формулювання, оскільки таких національних спільнот тоді ще не існувало. Який вихід? Простий: розмежовувати науковий виклад і звичайні метафори. Але це не позбавляє звичайні метафори права на існування. «Людина зі Сванскомба» (200 тис. років тому) безперечно залишиться «найдавнішим британцем (точніше: британкою)», попри те, що слово «Британія» не було їй відоме. Індіанці залишаються «корінними американцями», незважаючи на те, що «Америка» – наслідок термінологічних вправ європейських географів XVI ст. Тому до цих термінологічних ігор треба ставитися дещо простіше, не надаючи їм надмірної ваги, адже «деконструкція понять» урешті позбавить нас понять узагалі. А люди не можуть існувати без понять. Тому треба шукати певного common sense. І не перетворювати вивчення минулого на обскурантистське заперечення сучасності.

Постає ще одне відверто просте питання. Існують сьогодні мільйони людей, які з огляду на специфічні історичні обставини називають себе «українцями». Навіть якщо ми зятяті займаємося «денаціоналізацією», то ми все одно могли б спробувати відповісти на запитання: а звідки взялися ті люди, які сьогодні називають себе «українцями»? Вони колись називалися «русинами», «черкасами», «козаками», «малоросами», «хохлами» і ще по-всякому. У них є предки та колишні історичні назви. Ми можемо простежити генерації в минуле, які покажуть нам інші спільноти, інші назви, різні території. Генетики скажуть,

які дива траплялися, і що «чистих» рас і народів не існує. Археологи знову скажуть, що археологічні культури – мовчазні – і «йдіть геть зі своїми спекуляціями». Це – цілком слушно і нормально. Але: історія «українців» не розпочалася тоді, коли радянська влада подолала неграмотність і записала всіх хохлів чи малоросів у паспортах українцями. Вона (радянська влада) звідки-лясь знала, що їх треба так записати і що це треба робити саме з колишніми малоросами й хохлами, а не, приміром, із чорнорусами чи «псковськими».

Тому стверджувати щодо населення території сучасної України часів Русі, що це були «давні українці», є «тріхом» лише коли хтось скаже, що «українська нація існувала у часи середньовіччя». Звісно, що не існувала. Якщо ми доповнимо це висловом, що «тодішні предки нинішніх українців геть не здогадувалися, що вони колись будуть називатися “українцями”, і звалися “русь” у множині та “русин” – в однині у відповідних контекстах» (якщо робити висновки з енциклопедичної статті О.Толочка «Русь»), то це буде найщирішою науковістю. І якщо ми скажемо, що «не можна накидати сучасні національні уявлення на давніші історичні періоди» – це також буде науково.

Але ніхто не може перекреслити існування генетичних предків нинішнього населення України – від українців до кримських татар чи гагаузів. От болгарі мають елементи усталеної термінології щодо своїх предків: «протоболгари», наприклад. Ми таку ще не розробили, може і не треба взагалі це робити, але наші предки дійсно існували, про що нам скаже генетика, – наука, на відміну від історії, точна й доказова. У кожного були мама й тато. І можемо далі порахувати себе до «африканської Єви», якщо нас зацікавить історія мітохондріальної ДНК. Тому ми маємо цілковите право називати декого (і дуже багато кого) «давніми українцями». Бо ж як нащадки ми маємо певні права спадкоємності. У Британії називають декого «давніми британцями», хоча це далеко не завжди «брити», а іноді це носії місцевих культур неоліту – або вже згадана жінка зі Сванскомба, яка взагалі не має там нащадків. Це просто торкається давнього населення Британських островів безвідносно до національності. І тому я не буду відчувати докорів сумління, якщо назву «давніми українцями» кримських татар ханського періоду, які то воювали, то мирилися зі слов'янськими предками нинішніх етнічних українців. Але ж ті кримські татари, – вони предки сучасного населення України? Так чи ні? Предки. Тому по мірі існування нинішньої національної держави України нам доведеться звикати до поступового набагато більш вільного та ширшого використання поняття «українці». І єдиним критерієм його «вірності» в нас залишається сучасна територія.

І тут я не хочу акцентувати на тому, що це було запрограмованим. Якщо ситуація складеться інакше, і будуть, наприклад, суверенні держави Галичина та Донбас, доісторичні мешканці цих теренів усе одно стануть у місцевому суспільному сприйнятті замість «давніх українців» «давніми галичанами» чи «донеччанами». Це просто нормально. А місцеві науковці це будуть цілком слушно критикувати з погляду сучасного стану історіографії...

По-четверте, однією із суспільно корисних функцій істориків є збереження історичної спадщини. Остання буває матеріальна та нематеріальна. І містить

у собі навіть звичайну інформацію про минуле. А ми (поряд з археологами, пам'яткоохоронцями та мистецтвознавцями) несемо відповідальність за те, що до нас дійшло від минулих часів. В яких межах дійшло й кому саме – «нам»? Вимірюється це знов-таки територією. Підозрюю, що решті істориків та «консерваторів» (пам'яткоохоронців) інших країн світу байдужа доля історичної спадщини якогось там району Центральної України – матеріальних пам'яток та історії цього невеличкого краю. Або спадщина Кримської Готії – адже немає похідної від неї держави та народу. Хто за це відповідає? Не оповідати в нашому національному гранд-нарративі про історію князівства Феодоро через те, що Кримська область увійшла до адміністративного складу Української РСР лише 1954 р.? А хто інший за нас це буде робити?

Тому критерій територіальності лише дозволяє знавцям минулого не забути про деякі свої моральні обов'язки. І це – не гучні пафосні слова: а хто відповідає за донесення до сучасності інформації про саме існування і стражденну долю жертв Голокосту, Голодомору, нацизму та сталінізму? Вони давно мертві. В який спосіб ми як фахівці інтерпретуватимемо ці явища, – інша справа, але знати про це суспільству треба та належить, чи не так? Тож, думаю, ми можемо ретранслювати у сучасність дещо важливе й дійсно *значиме* з минулого, – нехай це свідчення існування вже неживих людей, спільнот і народів. Але у цій царині ми, хочемо того чи не хочемо, передовсім *відповідаємо за 600 тис. кв. км сучасної території української держави*.

По-п'яте, мені дуже імпонують наступні пропозиції Г.Касьянова та О.Толочка: «Варто представити історію України не лише як історію конкуренції і змагань різних станів, верств, конфесій, етносів, культур, націй, держав тощо, а і як простір взаємодії, взаємопроникнення, взаємозбагачення цивілізацій, культур, народів. У цьому варіанті “периферійність” української історії перетвориться на потужний пізнавальний стимул і дозволить подолати синдром меншовартості, характерний для національних історій “периферійних націй”. Отже, в ідеалі можна одержати множину історій, а не єдину історію, штучно виструнчену в нитку ідеологією чи оповіддю. Зрештою, це краще відповідало б характерові минулого, яке відбувалося хаотично, нескоординовано, різноспрямовано. Можливо, у цьому полягає наш шанс зробити *велику* історію України новаторською й інтелектуально привабливою» (с.21).

Я, звісно, не знаю, що таке «периферійні нації» – які критерії визначають у нас «центр» і «периферію», і в якому саме контексті, – чи це, бува, не потужний вплив ідеологічних колізій сучасності на оцінку минулого? Просто, якщо колеги в даному разі вживають вислови «історія України» та «українська історія», це говорить про те, що вони поки ще відверто не позбулися «національного» погляду на минуле. Можливо, на їхню думку, це й не є проявом «національної історії», але мені видається, що це – лише її інше прочитання та реінтерпретація. Адже, якщо послідовно простежити їхню внутрішню логіку викладу у цитованій статті, то у ХХІ ст. відверто не повинно бути місця таким словосполученням.

Тому мені приємно, що сучасний стан української історіографії у промовистому вигляді спільного тексту двох з її кращих представників містить у собі

помітні внутрішні суперечності. І хоча гегельянське бачення може видаватися сьогодні застарілим у сенсі філософії історії (як і сама філософія історії), воно не виходить з обігу в інтерпретації аналітичної наукової процедури: лише суперечності між тезою та антитезою породжують подальший синтез. Це може бути зовнішньою суперечністю між позиціями двох окремих суб'єктів, що пізнають, може бути внутрішньою суперечністю в уявленнях одного суб'єкта, який щось пізнає. Але сама наявність цієї суперечності є проявом актуального життя просвітницького «проекту науки», яка есенціалістськи шукає чогось нового в баченні старого. Звісно, що цей синтез буде «історично обумовленим» та «ідеологічним», але він буде врешті релевантним до нашої онтологічної інтерпретації проблем актуальної соціальної реальності.

І, нарешті, останнє (по-шосте). Проблема *common sense* для застосування результатів історичного пізнання для мене поділяється на дві теми: «історики для істориків» та «історики для сучасників». Перша не потребує від мене надмірної рефлексії, це самодостатньо відбувається в рамках дії просвітницького проекту «історична наука». Мене турбує друга тема. Можливо, я надміру накладаю тавро «громадянської відповідальності» на прояви суто академічної самодостатньої реальності «вузьких фахівців». Я відверто втручаюся в діалог «історик – минуле», прагнучи, щоб історик поділився своїми враженнями з тими, хто знає набагато менше за нього і живиться ще більш неадекватними уявленнями про минуле, яке формують політики, демагоги та пройдисвіти. Повинні бути *суспільні* вимір та оцінка нашої праці, або принаймні її мотивації.

Ніхто не назве сучасний духовний стан українського суспільства «комфортним» з огляду на наявність у ньому очевидних деструктивних світоглядних конфліктів. Проте історики на чималі спроможні у функції ретрансляторів інформації про минуле для спільноти, в якій є минуле, сучасне та майбутнє. Можливо, є в нас якийсь соціально-терапевтичний (або простіше: соціально-корисний) потенціал? Наша фахова специфіка полягає в тому, що живучи в актуальному суспільстві, ми залишаємося єдиними компетентними фахівцями в поясненні для нефахівців (а це решта наших співгромадян) того, звідки та в який спосіб утворилися наші актуальні соціальні реалії. Ми можемо, звісно, ігнорувати цей інтерес людей, які ще не оселилися в нашій «вежі зі слонової кістки», і не можуть часто-густо просто коректно сформулювати для нас запитання. Але володіючи знанням про більшу частину темпоральної періодизації людської онтології та свідомості (*майбутнє* нам неосяжне, а от наше *минуле* набагато триваліше й набагато більше містить, аніж *сучасність*), ми маємо враховувати соціальний запит.

І гіркий досвід тоталітарної практики не повинен нас зупиняти, оскільки сьогодні цей запит є саме *common* (суспільний, громадський), а не ідеологічний. Ми добре знаємо, хто з колег відпрацьовує певне політичне замовлення, це залишається врешті справою нашого особистого сумління. І тому український національний гранд-нарратив повинен писатися й видаватися, адже він потрібний і має бути корисним «історично обумовленим» українцям ХХІ ст. Запитання, які задає собі історик, і на які відповідає, далеко не завжди

задаються ним самим. Його вустами часом може говорити суперечлива українська реальність ХХІ ст.

І ми повинні усвідомлювати відповідальність за те, що цей нарратив стане одним з інструментів ідеологічних суперечок сучасності. Це просто є самоочевидним фактом, безвідносно до нашого бажання. Яким йому бути? Думаю, що в кожного його майбутнього співавтора, котрий буде визнаним фахівцем у своєму періоді та спеціалізації, достане почуття і здорового глузду, і common sense, адже він відчуватиме академічний та соціальний контексти своєї праці. Очевидна й очікувана плюралістичність структури та викладу цього нарративу (на які ми приречені сучасним станом історіографії), може позбавити нас багатьох власних міфів та стереотипів, але не позбавить нас того, чим він буде – *історії України*.

К.Ю.Галушко

(кандидат історичних наук, доцент інституту соціології,
психології та соціальних комунікацій
Національного педагогічного університету
ім. М.П.Драгоманова, Київ)